

- управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 432.
14. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф.130. – Оп. 2. – Спр. 628.
15. Історія Української РСР. У 8-ми томах., 10 кн. – Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977.
16. Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 37.
17. Кондуфор Ю. Ю. До питання про зміцнення союзу робочого класу з селянством на Україні в період громадянської війни // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Збірник. – К., 1973.
18. ДАРФ. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 31.
19. Історія Української ССР. В 10-ти т. – Т. 6. – К., 1983. – с. 428; Супруненко Н. П. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украины. – К., 1966.
20. Меры по обеспечению сельского хозяйства средствами производства. Вып. 3.: Машина в сельском хозяйстве. – М., 1920.
21. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 21.
22. Бюлетень Народного Комиссариата по продовольствию. – М., 1919. – 3 июля.
23. Див.: Борисов В. І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – Луанськ., 1991.
24. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – Харків, 1959.
25. Гражданская война на Украине 1918 – 1920 гг.: Сборник документов и материалов. В 3-х т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 1.
26. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17 – 23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003.
27. Комітети незаможних селян України (1920 – 1933): Збірник документів і матеріалів. – К., 1968.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 368.
29. ЦДАГО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 2809.

I.A. Фареній

ПРО ПРАВОМІРНІСТЬ КОНЦЕПЦІЇ „ВЕЛИКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ” В.П. ДАНИЛОВА

Розвідку присвячено аналізу наукового бачення революційних подій початку ХХ ст. відомим російським істориком В.П. Даниловим. На основі досягнень історіографії та першоджерел зроблено висновок про наявність підстав для визнання справедливості запропонованої вченим концепції „Великої селянської революції”.

Ключові слова: революція, селянство, В.П. Данилов.

Exploration is devoted to analysis of scientific vision of the events of the early twentieth century. famous Russian historian V.P.Danylov. Based on the achievements of historiography and primary sources concluded that the conditions for the fairness of the proposed concept of a scientist “Big peasant revolution.”

Key words: revolution, peasants, V.P. Danylov.

Історіографічна доля подарувала подіям початку ХХ ст. чималий перелік визначень їхнього змісту і сутності. Серед відомих наукових категорій, що пропонують концептуальне бачення революційного процесу – „лютнева” і „жовтнева”, „українська” і „національна”, „велика російська” і просто „російська” революції. Формування їхніх засад розпочалося вже в часи самих революційних подій і розвивається вже майже століття. І ось несподівано останні два десятиліття принесли принципово новий підхід до революційного процесу – концепцію „Великої селянської революції 1902 – 1922 років”,

автором якої є відомий колись радянський, а нині російський історик-аграрник Віктор Петрович Данилов. Концепція В.П. Данилова не знайшла широкої підтримки в колах наукової громадськості, але водночас не дістала і належного фахового обговорення, не викликала активної дискусії. Така вже доля несподіваного теоретичного творіння, що малопомітним воно стало не від результатів наукових експертиз, а очевидно, просто від небажання сприйняти новаторство, значно віддалене від загальновідомих поглядів на проблему. Очевидно, що концепція „селянської революції” потребує, якщо не подальшої розробки, то принаймні предметного обговорення українськими істориками та іншими спеціалістами гуманітарного профілю. Територіальний простір побаченої В.П. Даниловим революції охоплює й українські землі, відводячи їм одне з основних місць у революційній боротьбі селянства. Тому є необхідність предметного розгляду запропонованого російським істориком бачення переломної сторінки української історії. Спроба зробити посильний внесок у виконання цього завдання зумовила появу запропонованої розвідки. Дослідницька мета її – знайти можливі аргументи щодо справедливості концепції „Великої селянської революції”.

Зазначимо, що побачена В.П. Даниловим „селянська революція” у часі майже збігається з давно констатованими революціями початку минулого століття і так само, як вони, має фактично незаповнений революційними подіями період з 1906 по 1916 роки. До того ж і відомі концепції революційних перетворень констатують перебіг аграрної революції. Власне, розгляд „селянської революції”, на перший погляд, не супроводжується належною констатацією ознак самостійності і самодостатності цієї „революції” як явища.

У виразному вигляді у працях В.П. Данилова постають такі положення його концепції. Вчений не протиставляє „селянську революцію” іншим відомим історіографії революційними подіям: революції 1905 – 1907 років, лютневій та жовтневій революції 1917 року. Однак останні відбуваються, як каже В.П. Данилов, на фоні революції селянської і в певні періоди зливаються з нею, згодом виявляючи повну самостійність та антагонізм між собою. Завдання революції виростають у самій хліборобській верстві та полягають у передачі поміщицької землі селянам і перерозподілі її за зрівняльним принципом. Характер „Великої селянської революції” визначається як стихійний, загальнонародний, антифеодальний і соціалістичний, а також протибільшовицький. Революція переможно завершується 1922 року закріпленням земельних перетворень, здійснених селянством, радянським законодавством. Щоправда, політичних запобіжників, які гарантували б незворотність аграрних порядків, селянство не здобуло [Див.: 1 – 3 та ін.].

Уся робота навколо розробки концепції, яка проводилася В.П. Даниловим та його послідовниками і включала археографічне освоєння джерельної бази, розробку регіональних аспектів селянського руху та підготовку узагальнювальних праць, була глибоко продуманим пошуком емпіричних даних та теоретичних узагальнень, які б внесли завершеність у питання про існування історичного явища, що одержало в сучасній науці назву „Велика селянська

революція”. Беручи до уваги напрацювання В.П. Данилова, є підстави стверджувати, що вони об’єктивно спрямовані на створення доказової бази чітко непрописаної в їхніх працях, однак цілком видимих як прогнозований кінцевий результат таких наукових положеннях.

Перше, про що потрібно сказати. На початку ХХ ст. революційна боротьба селянства в ідеологічному та організаційному аспектах мала цілком самостійний характер, не пов’язаний із впливами інших прошарків населення, політичних партій тощо. Революційна ідеологія, мета революційних дій були вироблені селянством самостійно, а не внесені в його середовище ззовні. Основу становила масова соціальна свідомість, соціальна культура селян. Організація революційної боротьби також належала хліборобам і не стала наслідком керівної роботи інтелігентських прошарків чи політичних партій.

Друге. Селянство було повноцінним суб’єктом революційного процесу і визначало усі його складові і наслідки. Доля усіх інших політичних сил залежала від ставлення до них революціонізованих селян, від того, наскільки вони погодяться з програмою „селянської революції”, стануть на її бік.

Третє. Різниця між давно відомою концепцією „аграрної революції” і новоявленою „селянською революцією” має принциповий характер. Останній термін вказує на творця революції – селянство. А от „аграрна революція” подавалася як наслідок революційної творчості радянської влади та інших режимів влади лівого спрямування, які керували селянськими масами. На відміну від „аграрної революції”, „селянська революція” – не складова іншої революції, вона цілком самостійне явище суспільного життя початку ХХ ст.

Четверте. Концепція „селянської революції” по суті вказує на синхронний перебіг низки революційних потоків, які хоч і збігалися у часі і просторі, і навіть зливалися в певні періоди в єдиний процес, однак становили цілком автономні явища. Революційні події поставали не лише як жорстоке протистояння селянства з самодержавно-поміщицьким політичним та економічним порядком, а й як війна революціонізованого міста і села, як кривава битва за владу і продовольчі ресурси між землеробами і міською цивілізацією.

Щоб оцінити справедливості наведених підходів до революційного процесу, що виникли в ході розробки „селянської революції”, варто не лише ознайомитися з науковими напрацюваннями її теоретиків і прихильників, а й з усією сукупністю досягнень історіографії аграрного питання початку ХХ ст. Невисокий рівень підтримки поглядів В.П. Данилова серед істориків зумовлений їх ставленням до питань розвитку селянської верстви без врахування контексту відкритої ним революції. Водночас наукові розробки в галузі селянствознавства породжують дані, які придатні для об’єктивного аналізу революційної поведінки землеробів.

В.П. Данилов веде початок відкритої ним революції від 1902 року, коли в ряді українських губерній Російської імперії почалися масові селянські заворушення. У зв’язку з цим викликає інтерес наукова спадщина відомого українського історика Н.Ю. Мірзи-Авакянц. На її думку, початок революційного процесу у 1902 році був пов’язаний лише із становищем самого

селянства, а не із зовнішніми ідеологічними та організаційними впливами на нього. При цьому „стихійність та незначна роля агітації ... не є особливістю лише селянського руху 1902 р. ..., – зазначала вчений, – таж риса виявилась навіть у 1905 році в селянських рухах по різних губерніях”, – підкреслювала Н.Ю. Мірза-Авакянц [4, 144–152]. Суто стихійно-самодіяльний характер селянського повстанства, помічений Н.Ю. Мірзи-Авакянц, підтверджує у своїй докторській дисертації сучасний історик українського селянства О.В. Михайлюк. „Селянське бунтарство було стихійним, ... мало залежало від впливу політичних партій...”, – зазначає він [5, 23].

Викликає інтерес і дисертація Д.В. Кудінова, присвячена селянським виступам у Лівобережній Україні в період 1905–1907 років. Він стверджує, що під час революції „головною організаційною ланкою боротьби була община”. Цим, з певними застереженнями, засвідчується автономність селянської революційної боротьби на початку ХХ ст. [6, 10–12]. Самостійність політичної поведінки хліборобів також виявляють дослідження діяльності в Україні осередків Всеросійського селянського союзу – позапартійного громадського об’єднання селян часів революції 1905–1907 років, які були проведені кам’янець-подільськими істориками О.М. Федьковим та В.О. Магасем [7, 216–219].

Аналізуючи хід „Великої селянської революції”, В.П. Данилов робить припущення, що призупинити її перебіг могло б кооперування сільських мешканців. Однак на заваді тому стала перша світова війна, яка зробила невідворотним черговий соціальний вибух. Підкреслимо: революційне оновлення полягає не лише в соціально-політичній боротьбі. Початок ХХ ст. був відзначений втягуванням селянства в процес соціально-економічної модернізації. У структурі модернізаційних тенденцій найбільше просування одержало кооперативне господарювання. Хоч оволодіння кооперативними формами діяльності відбувалося внаслідок інтелігентських ініціатив, хлібороби досить швидко опанували навички кооперативної роботи і, навіть більше, перебирали на себе роль організаторів і керівників кооперативних товариств. Зокрема, на 1909 рік у п’яти повітах Подільської губернії, за даними жандармерії, кооперативами керували „у більшості випадків селяни” [8, 59–61]. Проявлялося цілеспрямоване намагання оволодіти керівною роботою як прерогативою селянської верстви. На з’їзді представників кооперативних товариств Катеринославщини селянин А.М. Проша говорив присутнім там інтелігентам: “Ви не можете бути на чолі, а будемо керівниками ми, селяни, тому що ми близькі до самих себе, ми люди свої!” [Цит. за: 9, 94].

Кооперативна робота не лише створювала новий соціально-економічний уклад. Вона виховувала громадську активність селянства, давала навички самоорганізації, пробуджувала сили до конструктивної соціальної творчості у вирішенні проблем, що постали внаслідок глибоких, і не лише економічних, зрушень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У кооперативному русі селянин формувався як цілком самостійний і самодостатній суб’єкт суспільного життя, що не могло не позначитися й на його політичній поведінці.

Внаслідок модернізаційних впливів на початку століття сформувався прошарок селян, які відійшли від прадавніх традиційних способів господарювання і обрали шлях впровадження новітніх, як на той час, агротехнологій та форм організації праці. Це був воістину новий соціальний тип селянина – селянина епохи товарного господарства і ринкової економіки. У тодішній економічній літературі, зокрема харківському журналі „Хлібороб” та катеринославському – „Южное хозяйство”, ці сільські мешканці одержали назву „нові хлібороби”.

В.П. Данилов говорить, що на початку ХХ ст. на історичну арену вийшов „селянин епохи революції” [1]. Це твердження справедливе не лише щодо політичної поведінки землеробів. Початок ХХ ст. ознаменувався глибокими соціальними зрушеннями в селянській масі, яка шукала форми адаптації до новоявлених економічних умов. Кооперовані селяни та „нові хлібороби” також були селянами „епохи революції”, щоправда, революції технологічної, господарської, агрокультурної. Вони виступали носіями соціальної модернізації села, яка була покликана вирішити аграрне питання шляхом агротехнічної та інфраструктурної революції селянського господарювання, підняття загального культурно-освітнього рівня сільських мешканців. Лави „нових хліборобів” були зовсім невеликими, однак принципово важливим є сам процес глибокої соціокультурної трансформації селянства, який поступово захоплював хліборобський загал. Сільськогосподарська преса початку ХХ ст. констатувала серйозні зрушення в середовищі українських землеробів. „Повсюдно у нашому краю, – писав у 1913 році харківський журнал „Хлібороб”, – ми спостерігаємо ... устремління нашого хлібороба до сільськогосподарських знань, які йому уявляються вже не такою небезпечною новиною, як це було років десять тому” [10, 54].

Щоправда, мирний шлях революційного оновлення життя селянства був перекреслений першою світовою війною і, як пише В.П. Данилов, „1917 рік ставав невідворотним” [1]. Вирішення аграрного питання знов опинилося у сфері політичної боротьби. Специфіка політичної поведінки українського селянства впродовж революційного 1917 року та на початку 1918-го добре з’ясована у докторській дисертації В.С. Лозового. Дані, які наводить вчений, свідчать як про автономний характер сприйняття землеробами суспільної дійсності, так і практики поведіння в умовах революції [11, 18 – 19, 26 та ін.].

Звертає на себе увагу й вище згадана дисертація О.В. Михайлюка. Ряд його висновків входять у сувору суперечність з доказами існування селянської революції. Водночас він відзначає „своєрідність революційних процесів” і стверджує, що в „подіях 1917 – 1920 рр. переплелися дві революції: революція „зверху”, якої прагнула ... інтелігенція ... та революція „знизу”, яку здійснювали маси і яка була спрямована ... проти європеїзованої культури „верхів”...” [5, 24 – 27]. Констатуючи таку розколотість революційного процесу та визнаючи селянське повстанство „постійним ... загальним фоном епохи”, О.В. Михайлюк, по суті, підтверджує своїми дослідженнями хід на початку ХХ віку селянської революції, щоправда, з усією специфікою її „спрямованості”.

Загальну історіографічну ситуацію щодо селянського руху періоду революції показує нещодавно захищена докторська дисертація В.М. Щербатюка. Наведені в ній дані є надійним ґрунтом для висновків щодо рівня самостійності українських землеробів у політичній боротьбі. В.М. Щербатюк стверджує, що „Повстанство ... трактується в сучасній історіографії як селянська війна проти німецьких та австро-угорських військ та режиму П. Скоропадського ... проти більшовиків”, як „великий спротив ... впровадженню аграрної політики уряду А. Денікіна”. Також констатується, що „Директорія не змогла опанувати повстанський рух ...”, що ... призвело до згасання Української революції” [12]. Отже, за твердженнями сучасної історичної науки виявляється, що жодний із добре відомих фігурантів подій 1917 – 1920 років: УНР, гетьманська Українська Держава, УСРР, Білий рух Півдня Росії, – не контролював селянство і практично з усіма ними українські землероби вели криваву боротьбу. Тож які підстави дивитися на революційних селян як дієвих осіб зазначених режимів? Очевидно, вони самостійна політична сила і революційна боротьба їх цілком осібно явище – селянська революція.

Яскравим свідченням останнього може служити і той факт, що селяни-червоноармійці, повернувшись з революційної борні за встановлення радянської влади, яка видала для них „Декрет про землю”, залишились без землі [13, 28]. Її поділили ще до їхнього приходу ті, хто в Червону армію не потрапив. Радянська влада не залишила демобілізованих без уваги, але перед тим вони були повністю проігноровані своїми односельцями, які брали участь не в більшовицькій, а в іншій революції – селянській.

Про самодіяльно-стихийний характер заволодіння селянами землею, а не зумовлений державними актами, може свідчити проблема землевпорядження, що постала у пореволюційний період. У 1920-ті роки органи радянської влади наполегливо орієнтували селянство на необхідність впорядкувати землекористування з метою подолання далекоземелля, приховування землеволодінь, запровадження правильних сівозмін тощо. Очевидно, що причиною цього став саме ніким неконтрольований з боку міських владних інституцій і водночас цілком самостійний характер заволодіння землею самими землеробами. Селяни дуже неохоче йшли на зміни в порядку землеволодіння, який склався за наслідками революції. Вже на завершальному етапі непу, у 1928 році, журнал „Український землевпорядник” писав, що земельні володіння хліборобів характеризуються „величезною запутаністю та земельною неорганізованістю, подекуди залишаються не землевпорядженими, їх поки що обходять, ніби побоюючись зачепити” [14, 5].

У наукових кулуарах, де концепція „селянської революції” дістала обговорення, висловлювалася думка, що у разі визнання справедливості поглядів В.П. Данилова верхню хронологічну межу відкритої ним революції слід продовжити до початку 1930-х років. Адже саме в процесі проведення „колективізації” і голодомору результати „селянської революції” були скасовані. З огляду на ряд явищ суспільного життя 1920-х – початку 1930-х років такий підхід заслуговує на увагу. У 1920-х знайшла продовження революційна за своїм змістом тенденція оволодіння селянством новітніми агротехнологіями,

відмовою від традиційних форм господарювання. Журнал „Полтавський селянин” у 1925 році зазначав: „Селяни цілком розуміють, що дідівські звичаї та засоби господарювання віджили, що їх треба забути та що для поліпшення свого господарства потрібен не тільки капітал, але й агрономічні знання...” [15, 1]. Незважаючи на тяжкі втрати часів війни і революції, зберігся і, очевидно, знайшов нових носіїв прошарок селян, що твердо став на шлях модернізації сільгоспвиробництва. У 1920-х роках вони одержали назву „культурні” та „зразкові” господарі.

Між тим, участь селянства у політичному житті також виявляла революційний характер. При цьому вона набувала мирної конструктивної, соціально виваженої форми. За результатами досліджень О.М. Абразумової, у 1920-х роках в українському селі розгорнувся масовий громадський рух за створення селянських спілок – організацій, покликаних стати на захист політичних та економічних інтересів землеробів [16, 13 – 15]. Формою політичної самоорганізації ставали й земельні громади селян, офіційні завдання яких полягали в розподілі земельних площ. Однак вони часом перебирали на себе не передбачені законодавством функції – набували ознак органів влади. О.В. Михайлюк констатує, що громади опинилися „фактично ... в системі державного устрою” [5, 26]. Як би там не було, але, за повідомленням журналу „Полтавський селянин”, за станом на 1928 рік траплялися випадки, коли земгромади „не виконували постанов сільрад” і водночас „одбирають землю без постанови суду”, „наділяють землю ... заможним господарством”. При цьому, „забувають про сім’ї червоноармійців” [17, 7 – 8].

Весь асортимент боротьби, характерний для періоду 1902 – 1922 років, проявився в період наступу радянської влади на революційні завоювання хліборобів на рубежі 1920-х – 1930-х років. Впродовж 1930 року в УСРР відбулося більше 4 тис. селянських заворушень, у яких взяло участь щонайменше близько мільйона людей. 2779 терористичних актів було проведено з боку невдоволених українських селян [18, 10]. Італійський історик А. Граціозі зазначає, що „Програма повстань ... була дивовижно схожа на висунуту 10 років тому”. При цьому „українське ГПУ в 1930 році зазначало, що супротив колективізації часто очолюють ті ж села, які відзначилися в 1905 році” і „які в 1920 році на 50% вирізала кіннота Будьонного” [19, 11, 52]. Генетичний зв’язок економічної та політичної поведінки селянства 1920-х – початку 1930-х років з попередніми часами цілком очевидний. Селянська революція і після утвердження радянської влади продовжувала свій поступ.

Революція, про яку говорив В.П. Данилов, мабуть, таки була. Радикалізм програми селянства, послідовність і масштаб селянської боротьби, її ідейно-організаційна самодостатність та незалежність від інших соціально-політичних сил дають право говорити про явище „селянської революції”. Її завдання загалом спрямовувалися на утвердження соціально-економічних форм життя селянства, які б дозволили йому зберегтися в соціальній якості самостійних господарів в умовах розвитку товарного виробництва і обміну, ринкових відносин та модернізації агротехнологій. Ця революція, будучи антикапіталістичною за своєю сутністю, не повертала аграрний розвиток у докапіталістичні часи і не

відкривала епоху соціалізму. Селянська революція була спрямована на вироблення типологічно альтернативної капіталістичному розвитку форми соціальної організації, однак також пристосованої до товарної економіки. Справу маємо, очевидно, з явищем цивілізаційного порядку – східноєвропейська культурна спільнота шукала свій шлях ринкової трансформації.

Визнаючи правомірність концепції „Великої селянської революції”, постає очевидне питання: як могло так статися, що знадобилося майже сто літ, перше ніж ця революція стала видимою для істориків? Здається, їй вдалося пройти мимо уваги навіть сучасників. Відповіді на такі питання, на погляд автора цих рядків, лежать у сфері соціального походження нашого історіописання. Творцем його є оті самі „верхи”, про які говорить О.М. Михайлюк. Історіописання ХХ ст. – продукт „міської цивілізації”, витвір інтелігентський. Інтелігенти відобразили ту революцію, яку творили і до якої причетні. При цьому не забули підкреслити і свою велику роль у ній, і створили монопольне право на існування лише тих революцій, що рухалися їхніми зусиллями.

На аналіз революційної поведінки селянства також впливають стереотипи наукового мислення. Побутує думка про неспроможність хліборобів до вироблення власної політичної ідеології та організації. Інтелігенти-інтелектуали не враховують ту очевидну обставину, що кожна соціальна верства має свою масову свідомість, складовою якої є відповідні цінності, своя культура, що визначає поведінку людей, у тому числі й у політичній сфері. Не обов’язково є правильним шукати походження селянської свідомості поза самою хліборобською верствою і вважати всі її елементи зв’язаними із зовнішніми впливами. Зрештою, відомі на сьогодні напрямки наукових досліджень щодо політичної та економічної культури суспільства переконливо підтверджують наявність самостійності і сталості соціальної свідомості певних станів і класів, і селянства також. Якою б не була політична культура селянства, здатною до конструктивної реалізації чи ні, корисною для його самого, суспільства і держави загалом чи навпаки, вона, очевидно, здатна продукувати цілком автономну політичну поведінку землеробів.

Зрештою, свідчення очевидців революційної епохи з констатацією існування „селянської революції” – справа цілком реальна. У 1920-х роках, коли ще концептуальні підходи радянської епохи не набули визначеного характеру, термін „селянська революція” можна було зустріти на сторінках наукової літератури. Тоді цілком серйозно ставилося питання про „з’ясування основних моментів селянської революції” [20, 100]. Очевидно, що наступна сторінка в долі наукових досліджень не посприяла з’ясуванню цих „моментів”, і вже майже через століття „селянська революція”, дякуючи професійній принциповості та невтомній праці В.П. Данилова, знов постає як цілком реальне, хоч раніше і твердо забуте, історичне явище та одна із тривалих епох нашого історичного минулого.

1. Данилов В.П. *Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг.* [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://ladim.org/st007.php>;

2. Данилов В.П. *Судьбы сельского хозяйства в России* [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://ladim.org/st006.php>;

3. Данилов В.П. Истоки и начало деревенской трагедии. Сб. ст. [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://ladim.org/st008.php>
4. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н.Мірза-Авакянц // Червоний шлях. – 1924. – №7. – С.143-158.
5. Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900 – 1922 рр.): Соціокультурні трансформації: автореф. дис. ... докт. іст. наук / О.В.Михайлюк; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О.Гончара. – Дніпропетровськ, 2009. – 36 с.
6. Кудінов Д.В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905-1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д.В.Кудінов; Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 2009. – 16 с.
7. Федьков О.М., Магась В.О. „Селянству – владу і землю!” Всеросійський селянський союз в Україні (1905-1907 рр.) / О.М.Федьков і В.О.Магась; Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. І.Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Вид. Кам'янець-Под. нац. ун-ту, 2011. – 272 с.
8. Центральний державний історичний архів України у місті Києві. – Ф.301. – Оп.1. – Од.зб.1363. – 87 арк.
9. Любимов В. Священник, учитель ... во главе сплотов / В.Любимов // Сплотчина. – 1914. – №6. – С.93-95.
10. Мацеевич К.А. Меняются времена и мы с ними / К.А.Мацеевич // Хлибороб. – 1913. – №2. – С.51-55.
11. Лозовий В.С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... докт. іст. наук / В.С.Лозовий; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2010. – 36 с.
12. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років: українська історіографія: автореф. дис. ... докт. іст. наук / В.М.Щербатюк; Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 2013. – 36 с.
13. Наділення землею трудових громадян, що перебували під час громадянської війни в Червоній армії // Полтавський селянин. – 1926. – №3. – С.28.
14. Помаленький Ф. Основні моменти землевпорядження та землекористання / Ф.Помаленький // Український землевпорядник. – 1928. – №1. – С.1-5.
15. Машура С. До праці за відбудову сільського господарства / С.Машура // Полтавський селянин. – 1925. – №1. – С.1-2.
16. Абразумова О.М. Громадсько-політична активність українського селянства в період непу: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.М.Абразумова; Черкаський нац. ун-т. – Черкаси, 2013. – 20 с.
17. Хіль І. Про земгромади / І.Хіль // Полтавський селянин. – 1928. – №1. – С.7-8.
18. Патриляк Б.К. Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади у 1927-1933 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Патриляк Б.К.; Київський нац. ун-т ім.Т.Шевченка. – Київ, 2012. – 16 с.
19. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А.Грациози. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 96 с.
20. Шестаков А.В. Крестьянские организации в 1917 году / А.В.Шестаков // Аграрная революция [Сб. науч. тр.]. В 4 т. – Т.2: Крестьянское движение в 1917 году. – Москва: Издательство Коммунистической академии, 1928. – С.95-166.

